

NEWS**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 265 – 271

UDC 28

ABU MANSUR MATURIDI AND HIS WORKS**K.S.Yerzhan**

Egypt University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
aisulu.murzhanova@sdu.edu.kz

Keywords: Ahli sunna, imam Maturidi, Hanafi, madhab, kalam, fiqh.

Abstract. This article considers the life of the founder of the School of Theology Abu Mansur Maturidi, which is the successor of Abu Hanifa, one of the scientists' Ahli-Sunnah wal-Jamaat."

Content of his works submitted in the field of kalam, fiqh, tafsir and fiqh methodology. Maturidi wrote a valuable book "Tawil Koran", which is the Tafsir of the Qur'an, and where the author reveals the problems of beliefs and innovations in religion.

ӘОЖ 28

ӘБУ МАНСУР ӘЛ-МАТУРИДИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ**Қ.С. Ержан**

Нұр-Мұбарақ Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Әхли сұннет, имам Матуриди, Ханафи, мәзғаб, кәлам, фикһ.

Аннотация. Бұл мақалада «Әхли сұннет уәл-жамағат» ғұламаларының бірі, Әбу Ханифаның ізбасары, үлкен теология мектебінің құрушысы Әбу Мансур әл-Матуридидің өмірі, сүбелі еңбектері: кәлам, фикһ, фикх методологиясы, тәспір және мәзғабтар саласына арналған еңбектері, мазмұны туралы қарастырылды. Сондай ақ, Матуридидің Құран тәспіріне байланысты жазған ең құнды еңбегі, өз сөзімен айтқанда, «Құран тәуилі», еңбектеріндегі ақида мәселелеріне токталғандығы, бидгатышпәрлік пікірлеріне қарсы өз ойын айтып отырғандығы қарастырылды. Имам Матуриди Ханафи мектебінің жалғасы ретінде Матуриди мектебіне еңбек сінірген ғұламалар да атальып өтілді.

Әлем мұсылмандарының 90 пайызға жуығы суннит құраса, олардың жартысынан көбін Ханафи мәзғабын ұстанушылар құрайды. Бұл дегеніміз Әбу Мансур әл-Матуридидің бір жүйеге келтірген ақида негіздерін басшылыққа алады деген сөз. Яғни, бұл сенім/акида негіздері – Орта Азия, Түркия, Балқан түбегі, Қытай, Үндістан, Пәкістан аймағындағы мұсылмандар арасында кеңінен жайылған. Әсіресе, түркі халықтары арасында көбірек таралған. Әрине, оның ішінде Қазақстан мұсылмандары да бар.

Осы орайда «Әхли сұннет уәл-жамағат» ғұламаларының бірі, Әбу Ханифаның ізбасары, үлкен теология мектебінің құрушысы Әбу Мансур әл-Матуридидің өміріне токталып өтейік.

Матуриди – өз есімімен коса Әхли сұннет имамы, тұра жол көсемі, Самарқанд шейхтерінің басшысы деген сияқты лақап аттармен кеңінен танылған.

Сондай-ақ, кей еңбектерде оның аты «Әбу Мансур әл-Матуриди», «Әбу Мансур әл-Матуриди ас-Самарқанди» және «аш-Шейх әл-Имам Әбу Мансур әл-Матуриди» деп те кездеседі.

Осы деректердің барлығын жинақтай келе, ғалымның толық аты-жөнін Әбу Мансур Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Махмуд әл-Матуриди ас-Самарқанди деп түйіндеуге болады. Матуриди деген есім оның тұған жеріне байланысты берілген.

Матуридидің тұған жылы туралы нақты мәлімет жоқ. Дегенмен, шамамен кей зерттеушілер оның Әбу Ханифа (699-767) қайтыс болғаннан кейін бір ғасырдан астам уақыт өткен соң туылған десе, Мұхаммед Мустафазур Рахман еңбегінде 850 жыл [1, 28 б.], Әйюб Әли Хайр Мұхаммедтің «Ақидатул Ислам уәл имам Матуриди» атты еңбегінде 853 жыл [2, 265 б.], Ибраһим Авазайн дайындаған «Тәуилату әхли сұнна»да 862 жылы [3] Самарқанд манындағы Матурид қалашығында дүниеге келгендейдін айтады. Ал Өзбекстан Республикасы 2000 жылы имам Матуридидің тұған жылын 870 жыл деп, оның 1130 жылдығына орай халықаралық конференция өткізді.

Егер де оның Рей қазысы Мұхаммед ибн Муқатип ар-Разиге (862 ж. қайтыс болған) шәкірт болған жылдарды ескерсек, Матуриди шамамен 853 жылдары тұған болуы мүмкін деген болжам айтуға болады.

Олай болса, имам Матуриди дәстүрлі ақиданы қолдайтын мұғтазилит бағытын ұстанатындармен күрескен Аббасит халифаты әл-Мутауаккілдің (847-861) тұсында дүниеге келген. Бұл да Матуридидің Әшғариден бұрын туылғандығына дәлел.

Деректерде Матуридидің отбасына қатысты негізінен тек әкесі мен атасы жайлы ғана айтылады. Әкесі – Мұхаммед, атасы – Махмуд. Бір жағынан ол көпшілікке Әбу Мансур (Мансурдың әкесі) деп танылған. Бұл бізге оның Мансур есімді ұлы болғандығын білдіреді. Алайда Матуридидің ешқандай ұлы болмаған. Өйткені, Матуридидің өзі бұл лақап есімнің Мансур деген ұлы болсын деген ниеттен туғанын айтады [4, 905а]. Зәбиди бұл лақап есімді «бидғаттың түп-тамырын зерттеуші», «шарифатты тірілтүші» [5, 5 б.] деген мағынаға сайды.

Сондай-ақ, кей зерттеулерде ғалымның ұрпағынан тараған екі адам туралы сөз көзғалады. Олар: шайқазы Хасан әл-Матуриди (-1058) және казы Әбул Хасан Әли ибн Хасан әл-Матуриди (-1117) [6, 30 б.] имам Матуридидің қызының қызы жағына қызы немересінін баласы [7, 9 б.] деген дерек кездестіреміз.

Нажмедин ән-Нәсағидің пікірі бойынша Қазы Әбул Хасан Әли ибн Хасан әл-Матуридидің (-511/1117) әкесі (әкесінің анасы), Матуридидің қызының қызы [8, 420 б.] дейді.

Абдулқадир әл-Құраши: «Қазы Әбул Хасан Әли ибн Хасан әл-Матуриди, Шейху-л Ислам Әбу Мансур әл-Матуридидің немересі. Нагашы атасынан фикір ілімін оқыған. Ол 511/1117 жылы қайтыс болып, Чакардизада жерленген» [9, 96-99 б.] деп Матуридидің бір немересі болғандығын айтады.

Ғалымның ұлты жайында мынадай деректерді кездестіреміз. Сәманидің «әл-Әнсаб» еңбегінде, Зәбидидің «Китабул итхәфус Саада» атты еңбектерінде Матуридидің «Китабут Таухид» қолжазбасының шет жағына кейіннен синген жазуға негізделіп, оны арабтардан шыққан деп Мәдиналық атақты Әбу Әйюб әл-Ансари әулетіне жатқызды [10, 55 б.]. Алайда бұл пікір дұрыс деуге келмейді. Себебі бұл пікірді жоққа шығаратын бірнеше дәлелдер бар. Мысалы Түркиялық профессор Сөнmez Кутлу «Билиммен ионлерile түрк дін билгини: Имам Матуриди» атты мақаласында ғалымды түркі текстес халықтан шыққандығын баса айтады және оны былайша тізбектейді:

- Имам Матуриди өмір сүрген дәуірдегі еңбектердің ешбірінде мұндай мәлімет кездестірмейміз;
- Ғалымның ұрпағы Әбу Әйюб әл-Әнсариге барып тіреледі деген Зәбиди, тек ғалымды жоғары бағалап, күрметтеу максатында қоланғанын айтады;
- Матуридидің еңбектері әсіресе «Китабут Таухид» еңбегінде қолданған әдістемесі, араб тілі грамматикасын қолдануы, түркі халқының қолдану әдісіне келеді [11, 6 б.].

Әрине ғалымның қай текten шыққандығынан бұрын, оның ислам ақидасы мен ілімдеріне қосқан үлесі біз үшін ете маңызды. Десе де Әйюб Әли, Әли Абдулфаттах әл-Мағриби сынды араб жазушыларының да имам Матуридиді атақты сахаба Әйюб әл-Ансаридің ұрпағына телуі [12, 13 б.] негізіз.

Матуриди Самарқандтағы 400 жылға жуық қызмет көрсеткен «Дарул Жузжания» медресесінде ілім алған және сонда дәріс берген. Өзге ғұламалар секілді, бар күш жігерін әнли сұннет мектебіне жүмсаған.

Ұстаздарының тізбесі Әбу Ханифаға барып тіреледі. Әбу Ханифаның ақидага байланысты еңбектерін оқып, өз көзқарасын Әбу Ханифаның пайымдауларының шенберінде, «кәлам» әдісі арқылы жүзеге асырған. Сол себепті Матуриди, Әбу Ханифаның ізбасары ретінде саналып, мәзінабы ханафи болып санаған.

Матуриди 944 жылы, Самарқандтағы Жакардиза (Чакардиз) ауылында дүние салып, «Турбатул Мұхаммед» деп аталатын зиратқа жерленген. Шекірті һәм досы Хаким ас-Самарқанди ғұламаның қабіріне қойылған құлпытасқа мынадай сөздерді жаздырыпты:

«Бұл қабір – бүкіл ғұмырын ілімге арнап, бар күшін сол ілімдерді таратуға, үйретуге жүсмасаған, діни еңбектері мақтауға лайық болған және өз ғұмырында мол жетістіктеге қол жеткізген кісінің қабірі» [13, 358 б.], - деген.

Бұл зиратта 400 ден аса Мұхаммед есімді ғалым жатыр. Жакардиза – Орта ғасырдағы Самарқандтағы Шахристан аймағына қарай аққан каналдың атауы, әрі IX ғасырдың соны мен X ғасырдың басында Саманиттер мен Қараханиттердің дәуірінде өмір сүрген танымал ғұламалардың жерленген зират атауы [14, 140 б.].

Алайда 1940-1950 жылдар аралығында зират жермен-жексен етілген. Кейіннен зират толықтай қайта қалпына келтіріліп, көпшілікке 2000 жылы ашылды.

Кәламшы және тәспірші ретінде танылған Матуридидің ғылыми танымының қалыптасуы мен Матуридилік мектебінің пайда болуын дұрыс түсіне білу үшін, оның өмір сүрген дәуірінің, қоғамдық, әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси жағдайынан хабардар болу керек. Сонымен катар, сол кезеңдегі ағымдар мен олардың пайда болуына әсер еткен факторларды да жан-жақты қарастырған жөн.

Адам баласы алғашқы білім баспалдағын отбасынан және қоғамнан үйренері сөзсіз. Әлбетте, бұл білім кісінің келешегіне өз есерін тигізбей қоймайды.

Матуриди еңбектерінің дені қолам, фикір, фикір методологиясы, тәпсір және мәзіннің саласына арналған.

Тәпсір мен Құран іліміне қатысты еңбектері: «Китабу Тәүилати Әһли Сунна» (немесе «Тәүилату-л Құран»). Бұл еңбек Құран көрімнің тәпсірі. Еңбектің бірнеше жазба нұсқасы сақталған. Мысалы Түркиядағы Стамбул қаласының өзінде 40-ка жуық жазба нұсқасы бар. Олардың бірқатары мына кітапханаларда сақтаулы: Атыф эфенди кітапханасы, №76, 77 (Түркия); Берлин (Түбинген) №4156 (Германия); Бешир аға кітапханасы, №9 (Түркия); Британия мұзейінде №9432; Каир (Дарул Кутуб), №47 (Египет); Көпрүлұ кітапханасы, №47, 48 (Түркия); Лалели кітапханасы, №100 (Түркия); Нуру Османия кітапханасы, №122, 123, 124 (Түркия); Рағып паша кітапханасы, №35, 36 (Стамбул/Түркия); Рашид эфенди кітапханасы, №47 (Кайсери/Түркия); Ташкент, №5126, 5127 (Өзбекстан); Юсуф аға кітапханасы, №5552 (Кония/Түркия); Ахмет III (Топқапы сарайы) № 28/1, 28/2 (Түркия).

Бұл – Матуридидің Құран тәпсіріне байланысты жазған ең құнды еңбегі, өз сөзімен айтқанда, «Құран тәүилі». Мұнда имам, орайы келгенде ақида мәселелеріне тоқтальып, бидғатышылдардың пікірлеріне жауап беріп, оларға қарсы өз ойын айтып отырған. Өзге классик ғалымдардан өзгеше әр аятты жеке бөліп, ақылдық тұрғыда түсіндіре білген. Әһли сұннетті қорғай отырып, мұшаббиға (мұжәссима), мұғтазиланы сынға алған. Сондықтан да, бұл маңызды еңбекті қөптеген ғалымдар зерттеген. Әлем кітапханаларында қолжазба нұсқалары сақталған.

«Тәүилату-л Құран», «Тәүилату-әхлю-с-Сұнна» деп те аталады. Матуриди бұл еңбегінде – Әһли сұннетке кайшы көзқарастарды ақли және накли (Құран және Сұннет) дәлелдермен терістеген. Тек сенімдік мәселелермен шектеліп қалмай, фикіртің яғни Әбу Ханифаның көзқарастарымен амал еткен.

Сондай-ақ, еңбектен Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран тәпсіріне бүкіл күш жігерін жұмысағанын көруге болады. Олай дейтініміз бұл еңбек ибн Әби Хатим, ат-Табэри, Ибнүл Мунзир сиякты риуаят тәпсірлерінен кейінгі дираят тәпсірлерінің алғашқысы болып саналады.

Әбул Муин ән-Нәсафи, Әбул Юср әл-Бәздауи, Ибн Әбил Уафа, Хаджи Халифа, Муртада әз-Зәбиди секілді ғалымдар Матуридидің бұл еңбегін жоғары бағалаған.

Мысалы мәшінүр тәпсір ғұламасы Фахруддин ар-Рази өз еңбегінде «шейх айтты» немесе «Әбу Мансур айтты» деген сөздермен аталмыш еңбекке сілтеме жасайды. Әрине бұл сөздерді Матуридидің шәкірттері жазған деген пікірлер де жок емес. Десе де мұндай көзқарастар «Тәүилат» Әбу Мансур әл-Матуридидің еңбегі емес деген мағынаны білдірмейді. Матуриди туралы жазылған бүкіл еңбекте Тәүилат еңбекінің Матуридиге тиесіл екені бір ауыздан көлісілген.

Еңбекте семантикалық тәсіл қолданылған. Құранды Құран аяттарымен түсіндірген. Екінші қайнар ретінде хадисті пайдаланған. Хадис саласында, алғаш хадистің рауилеріне мән берген. Ең көп Әбу Ҳұрайра, Әнас ибн Мәлік, Айша, Әли, Ибн Аббас, Ибн Масғуд, Ибн Омар, Жәбир ибн Абдуллах (р.анын) риуаяттары қолданылған.

Матуриди кез келген хабар/хадистің мазмұны аятқа сай келіп тұрса да, оны аятқа «Көмекші» етіп көрсету дұрыс емес дейді. Негізі бұл ұстаным қазіргі заман үшін де маңызды. Әуелі хадисті толыктай зерттеп болғаннан кейін ғана ол туралы «Құранға көмекші» үкім беруге болады. Сондықтан да асығыс қабылдаған үкімнің нәтижесі он бола бермейді.

Дін және Фикір әдістемесіне қатысты еңбектері: Матуриди де Әбу Юсуф, Әбу Мұхаммед және Имам Шафиға секілді әдістемеге қатысты еңбектер жазған. Олардың бірқатары: «Китабу Мәнази-ш Шарай фи Үсули-д-дин»; «Китабу Мәнази-ш Шарай фи Үсули-л фикір». Нәсафи бұл еңбекті «әл-Мұсаннаф фи Үсули-л Фикір» (мәназу-ш Шарай) деген аттеп атайды. «Китабу-л Жәдал фи үсули-л фикір»; «Китабу-л Үсул» немесе «Үсулу-л фикір». Дін әдістемесінің бір бөлімі. «әт-Тәңзіб фи Шәрхи-л Жамии-с Сағи्र» сынды еңбектердің қоғашындағы библиографиялық еңбектерде аты атаптағынмен күнімізге келіп жетпеген. Әсіресе мұғтазила, харижи, рафизи, шии карамиттерін сынға алған еңбектері сақталмаған.

Кәлам ғылымина қатысты еңбектері: «Китабу бәяни үәһми-л – мұльтазилә» (Мұғтазилердің киялын баяндау кітабы). Мұғтазилиттерге қарсы жазылған еңбек екені белгілі болғанымен күнімізге келіп жетпеген. «Китабу-л рәдди әсаилил-Әдилла ли-л Каъби» (Кағбидің «Дәлелдердің әуелгісі» атты еңбегіне қарсы жауап кітабы); «Китабу рәдди таҳзиби-л жәдал ли-л Каъби» (Кағбидің «Тартысты түзету» атты еңбегіне қарсы жауап кітабы); «Рәдду китаб уаиди-л фуссақ ли-л Каъби» (Кағбидің «Пасықтардың баарар орны» атты кітабына қарсы жауап); «Рәдду-л үсули-л ҳамса ли Әби Мұхаммад әл-Баһили» (Әбу Мұхаммад әл-Баһилидің «Бес негіз (принцип)» атты кітабына қарсы жауап); «Китабу-л әр-Рәдду әла-л Қарамита» Ғұлат шишилерінен Қарамиттерге қарсы жауап. Алайда күнімізге жетпеген. «Китабу-л Рәдду әла-л Үсули-л Қарамита» (Қарамиттердің әдістемесіне қарсы жауап); «Рәдду Китаби-л Имәма ли Бадир

Rayafid» (Бадир Раафидтің имамдық кітабына қарсы жауап). Келіп жетпеген. «*Китабу-л – мақалат*» (мақалалар кітабы). Зәбиди мен Брокельманнның Көпрүлұ және Фатих кітапханаларындағы нұсқасын имам Матуридиге тиесілі емес деген пікір білдіреді. Ал Каир университеті кітапханасындағы (№19495) нұсқасында «Алла оны рахым етсін, ақида маманы Әбу Мансур былай дейді...» деген сөздер еңбектің кейіннен жазылғындағын білдіруде. Сондай-ақ, еңбектің көшірме нөмері 1134/1721 жыл деп көрсетілген. Бұл еңбектің бертін келе көшірледігінің айғасы.

«*Китабу-т Таухид*» (таухид – Алланы бір деп тану кітабы) – Матуридидің ақида мен мәзhabтар көзқарастарын қамтыған ауқымды еңбек. Еңбек Матуридия мәзhabының ең негізгі дереккөзі болуымен қатар, Мұғтазила мен өзге ислам мәзhabарының және басқа да ағымдар туралы маңызды мәліметтерді қамтыған көне еңбектің бірі. Кәшфуз Зунунда бұл еңбек «Китабут Таухид уә Исбатус Сыфат» деп келеді. Әбул Юср әл-Пәздауи мен Әбул Муин ән-Нәсафи секілді Матуриди ғұламаларының еңбектерінде «Китабут Таухид» деген атап колданылғанын көреміз [13, 159 б]. Еңбектің жалғыз ғана нұсқасы Кембридж университетінің кітапханасында №3651 нөмерімен сактаулы. Мысыр Искандария университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор Фатхулла Хулайф 1970-жылы Бейрутта еңбекті өндеп басып шықты. Еңбек ерте кездегі ақида іліміне байланысты маңызды мәліметтерді жеткізумен бағалы. Матуриди онда сол кездегі пікірталастар мен талқыланған құрделі мәселелерді жүйелі түрде жазып калдырған. Неміс зерттеушісі Ульрих Рудольф бұл кітаптың құндылығымен қатар өзіндік қындықтарын да, яғни тілдік құрделілігін, еңбектің толықтай келмегендігін, бұдан да кең көлемде болуы мүмкін екенін алға тартқан [15, 142-148-б.].

Десе де, Матуридидің күнімізге дейін жеткен осы енбегінен-ақ, оның көлам, тәспір, мәзhabтар тарихы, құқық және методикасы ғылымдары бойынша терең білім игергендердің байқауға болады. Түркиялық профессор Ханифи Өзжан өзінің «Билги проблемі» (Таным мәселелері) атты енбегінде Бұл еңбек «Тәуилатул Құран» енбегінен бұрын жазылған болуы мүмкін деген пікір білдіреді.

Еңбек кіріспе және бес бөлімнен тұрады. Әрбір бөлім тақырыпшаларға бөлінген. Жалпы мазмұнында эпистемология (таным теориясы), улухият, нубууат және самғият тақырыптары қамтылған. Кіріспе бөлімінде дінді дұрыс түсіну үшін бурхан (дәлел) қажет. Осы тұрғыда ақыл мен нақылды өте маңызды фактор ретінде санаған. Адамдық таным, таным қайнарлары деген секілді басқа да тақырыптарға тоқталған.

Еңбектің бірінші бөлімі ислам көламиның негізгі тақырыбы саналған «улухият»тан тұрады. Онда әлемнің жаратылуы мәселесі, Алла Тағаланың бар, бір болуы және сипаттары тақырыптары қарастырылған. Алла Тағаланың бар және бір (таухид) тақырыбы аясында ақылдық һәм нақылдық дәлелдер келтіре отырып таухид сеніміне керегар болған өзге көзқарастардың негізсіз екендігін дәлелдеген.

Екінші бөлім «нубууат (пайғамбарлық)». Мұнда ұлық пайғамбарлық міндет, пайғамбарлықтың дәлелі, адамзатқа пайғамбарлықтың қажеттілігі деген секілді тақырыпшалар қамтылған. Пайғамбарлық туралы айтылған бірнеше пікірлерге жауап қатқан. Сондай-ақ, пайғамбарымыз Мұхаммедтің (саллаллау алайни уә сөлләм) пайғамбарлығын дәлелдеген. Пайғамбарлықты қабылдамайтындарды қатты сынаған.

Үшінші бөлім «жазмыш пен озмыш» (каза мен тағдыр). Мұнда хикмет (даналық) - сафах (акымақтық), әділдік - зұлымдық ұғымдары аясында ақылдық, нақылдық дәлелдермен дәлелдеуге тырысқан. Сондай-ақ, пендениң іс-эрекеті, ерік-қалауы, рызық мен ажалы секілді көлам тақырыпшаларымен жазмыш пен озмышты (каза мен тағдыр) түсіндіруге тырысқан.

Ислам теологиясы тақырыбының бірі саналған ақиretke (самғият) арнағы токталмаған. Бірақ, осы тақырыпты қамтитын үлкен күнә, күнә жасаушы, тәубе, шапағат, иман мен ислам терминдерінің мағынасы түсіндірілген.

Осы мазмұннан түсінгеніміздей «Китабут Таухид» қажетті әрі маңызды деген түрлі діни және сенімдік тақырыптарды қамтыған еңбек. Түрлі мәзhabтар мен өзге дін өкілдерін және көзқарастарын баяндай келе оларға сыни жауаптар берген көлам тарихы және мәзhabтар тарихы тұрғысынан маңызды еңбек болып саналады.

Түрлі тақырыптарда жазылған еңбектері: «*Уәсәиәт уә Мұнаждат*». Бұл еңбек парсы тілінде жазылған. Стамбул/Түркия, Фатих №5426 және Хүсейн Челеби Бурса/Түркия, №1187/8 кітапханаларында сактаулы. Бұл еңбек тасаууф туралы сөз қозғайды. Алайда, бұл еңбек Матуридидің енбегі емес, ол Тажуддин Субқидің «*Ақайәд Шархы*» енбегінің бір бөлімі ретінде бізге жеткен дейді. Алайда, бұл еңбектің Нуру Османия №2188/2 мен Лалели №2411/2 кітапханаларындағы жазба нұсқалары басқа еңбектің бір бөлімі емес, өз алдына жеке еңбек екендігін көрсетеді. Ал Тажуддин ас-Субқидің енбегін түрік тіліне өндеп жазған Сайм Эпрем «Субки

Матуриди ақидасын жинау барысында, енбекті Матуридидің енбегі деген. Алайда, бұл осы мәзінабты ұстанушының енбегі» [16, 95 б.] деген пікір айтады.

«Рисалә фи-т Таухид». Бұл еңбек Алла тағаланың көркем есімдері мен сипаттары туралы. «Шарху Фиқхи-л әкбар». Бұл еңбек 1907-жылы Каирде, 1993-жылы Хайдарабадта басылып шыкты. Алғашқы баспада енбектің авторы Әбул Мансур әл-Матуриди делинсе, Каир баспасында Әбу Мансур Исмайл әл-Матуриди деп көрсетілген. А.Дж. Венсинктің «The Muslim Creed» атты енбегінде де бұл Әбу Мансур әл-Матуридидің енбегі емес деген пікір білдіреді [17, 122-123 б.]. Десе де бұл еңбек Әбу Ләйс Самарқандиге тиесілі екендігі анық. «Шарху-л Ибанә ъан Усули-д Диана», «Жауабу-с Саил». Еңбек сұрақ-жаяуп түрінде жинақталған.

Жалпы алғанда Әбу Ханифа мен Матуриди көзқарастарын салыстыра зерттеген мысырлық исламтанушы Әбу Зәһра Әбу Ханифа көзқарастары Матуриди тұжырымдарының қайнар көзі екенін, мұны Матуридидің өзі де мойындағанын дәлел ретінде көлтіреді. Ханафи мәзінабының үлкен ғалымдарының бірі Камаладдин әл-Баязидің «Ишаратул-мәрам мин ибаратил имам» атты енбегінде Матуридидің Әбу Ханифаның енбектерін накты қолданып, оларды жете зерттегенін айтады. Бұдан Матуридидің имам Ағзамның сенімдік көзқарастарын тереңдете зерттегендігін анғарамыз.

Шынтуайтында, Матуриди Әбу Ханифаның көзқарастарын оқып үйреніп, оның мәзінабына (мектебіне) бағына отырып аят хадистерді қолданумен қатар, ақыл ойға да мән берген. Самарқанда әрі сол аймақтағы ағымдар мен бауыттарға қарсы пікірталастарында қолдану әдісін қолдану арқылы үлкен жетістіктерге жеткен.

Матуридидің туып өскен Самарқанд аймағы Бұхара, Терmez сияқты маңызды мәдени қалаларды қамтыған Мауараннар аймағы.

Самарқанд қаласының атауы алғаш рет Ескендір Зұлқарнайының шығысқа жасаған жорығы туралы деректерде айтылады. Ескендір бұл қаланы бірнеше рет жаулат алған екен. Бұл аймаққа мұсылмандар иелік еткенше бірнеше өзге халықтың кол астында болған.

711 жылы Мауараннарды Құтайба ибн Муслим басып алады. Басқару жүйесі Әмауи халифаты Мәмүннің Саман ұлдарына яғни Әсад ибн Саманға берілгенше (819 ж.) орталықтандырылған халифалық арқылы басқарылды.

Мұғтасым дәуірінде (833-842ж.) Мауараннар тұрғындары толықтай мұсылман болып, шапқыншылыққа қарсы тұрды. Сол кезде олар Ханафи мәзінабын ұстанатын.

Саманидтер әuletі дәл осы кезеңде жаңа мемлекет құрып, Мауараннар аймағына иелік етті. Мәселен: 819 жылы Нұх ибн Әсад – Самарқандқа, Ахмед ибн Әсад – Ферғанага, Йахия ибн Әсад – Шашқа, Илияс ибн Әсад – Хератқа әкім болды.

Орталық Бұхара қаласы болғанымен, Самарқанд халқының саны көп болатын. Iрі қалаларға жағдай жасалып, олар ғылым орталықтарына айналдырылды. Мәзінабаралық пікірталастар кеңінен етек алып, қызу тартыстар жүргізілгендейтін, ел билеушілер оқымыстылар мен діндар ғұламаларды дін мен ғылымды жандандыруына жағдай жасады. Сөйтіп, Саманидтер әuletі Ислам дініне қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарының дұрыс жолға қойылып, кемелденуіне елеулі үлес қости. Елде тәспір, құқық, хадис, тасауфф, қолам, тіл мен әдебиет секілді түрлі ғылым салаларындағы білімдарлар бой көрсете бастады. Тіпті, елдегі мұсылман емес адамдарға да ерекше көнпейілдік танытылды.

Әсіреле, Абдулла ибн Тахирдің (829-844ж.) «Ғылыммен айналысатын адамға жағдай жасалу керек. Ғылым – жалқаудың емес, ізденүшінің жанынан табылады» [14, 271 б.] деген сөзінен сол дәуірде ғылымға өте көп мән берілгендейтін көрүге болады.

Мауараннардың Хорасаннан басқа аймактарында сенім мәселесі бойынша мұғтазилиттердің көзқарастары кеңінен тараған еді. Бұған Матуридидің мұғтазилиттерге бағытталған шығармасы – «Бәйану уәһимил мұғтазилэт» сынды туындылары дәлел бола алады. Сондай-ақ, танымал хадисші ғұламалардың шығуына да, болқім, осы мұғтазиланың көзқарастары бірден-бір себеп болуы керек. Өйткені, хадис әдебиестінде бірнеше маңызды қайнаркөздерді жинақтаған ғалымдар осы аймақтан шыққан. Олар ислам әлемін шарлап Пайғамбарымыздың (саллаллау аләйхі уә сәлләм) хадистерін бір жерге жинаған.

Мауарууннар аймағынан шыққан Кутуби Ситта Яғни ең сенімді деп табылған 6 хадис жинағы имамдары секілді бірқатар танымал хадис ғұламаларын кездестіруге болады. Атап айтқанда, Исхак ибн Рухия (238/872), Йахия әз-Зухли, Ибраһим ибн Ысхак әл-Әнмати (303/916), әл-Хасан ибн Суифан (300/916), Абд ибн Хумайд (249/863) т.б.

Матуридидің жұлдызы Саманидтер дәуірінде онын тұған еді. Себебі, Саманидтер 874-999 жылдар арасында Иранды толығымен кол астына алғаннан кейін, ғылым мен әдебиетке белсенді түрде

қамқорлық көрсөтті. Сарайларға көптеген ғалымдарды жинады. Қала кітапханаларымен қатар, әрбір мешіт жаңында арнайы кітапханалар жұмыс істеді.

Саманидтер мемлекеті (999) колынан билік кеткенге дейін өз ғалымдарын ұдайы қорғап, қолдан отырды. Имам әл-Матуриди сондай ғылымға құрметі мол ортада ғылым-білімнен әбден қанаға сусындалап, жемісті енбек етті.

Өмірін білім жолына сарп еткен Матуриди түрлі діни мәліметтерді игерे отырып, өз дәуірінің беделді ғалымдарының бірі болды.

Матуридиң ислам әлеміндегі сенімге байланысты арпалыстың ең өршіген уақытына тап келгенін айттық. Бұл кезде Ислам халифаты күн өткен сайын ұлғайып, көптеген халықтар Ислам дініне кіріп жатты. Бір жағынан халифа Мәмун (813-833) дәуірінен бастап, ежелгі грек және үнді пәлсафасы араб тіліне көтеп аударылды. Мұсылмандардың өзара мәзhabқа белінгендері аздай, сырттан келгендер сенімге байланысты түрлі пікірлер айттып, халықтың санасына көптеген күмәнді мәселелерді ұялатып, дел-сал күйге түсіріп қойды. Осындағы сэтте исламның иман негіздерін қорғау мақсатында ақыл мен қызындық қафидаларды пайдалану қажет болды. Нәтижесінде, иман негіздерін әрі нақылмен (аят-хадис), әрі ақылмен бекітетін «теология» әдісі пайда болды. Имам Матуриди осы дәуірде шыққан әйгілі мутакаллим, яғни теолог еді. Матуридиң шыққан жері Мауараннаһр өлкесі болғандықтан, ғалым сол аймақтағы Ханафилардың ақида мектебінің имамы атанып, сенім негіздерін жүйеге келтіруші болып саналады [18].

Матуридиң пікірлері көбіне каррамийлер, шийттер және мұғтазилаларға қарсы болған. Әсіресе, мұғтазила бағытымен келіспейтін пікірлері көп болды. Өзімен заманда мұғтазила бағытының басшысы жазған кітаптың мазмұнындағы қателіктерге жауап жазуы имам Матуридиң өз ұстанымын солардың ынғайына қарай дәлелдегенін көрсетеді. Имамның түрлі ағымдар мен мәзhabтардың өкілдерімен Самарқанд пен одан тыскары жатқан мемлекеттердегі айттыстары мен пікір додалары көбіне-көп сәттілікпен аяқталып отырды.

Матуриди Ислам шарифатын дұрыс түсіндіру үшін ақыл-ойға сүйену керектігін алға тартты. Мұның екінші де жағы бар. Егер кімде-кім аят пен хадистерге сүйенуді теріске шығарып, адамның ақылы жете алмайтын дүниелерді, Алла тағаланың бүкіл иләһи хикметтерін өзінің шектеулі ақылымен қамтуды қаласа, өз ақылына қиянат жасап, көтере алмас шокпарды беліне байлағандық болады. Ал имам Матуридиң ұстанымы ақылға сүйенгенде де шаригат шенберінен шығып кетпеу болған.

Ол Алла тағаланың құлдарын ойлануға, өмірге үніліп одан ғибрат алуға шақыратынан алға тартып аят пен хадиспен қатар ақылды да дәлел ретінде қабылдады.

Алайда, әһли сұннет пен мұғтазилиттердің ақылды колдану әдісінің арасында үлкен айырмашылық бар. Мұғтазилиттер сенімге байланысты аяттар мен хадистерді қате түсініп, тәшбихе ұрынған және ақылды мүлдем жокқа шығарған ағымдарға қарсы шыққандықтан, ақылға шектен тыс сүйенетінді шығарды. Тіпті, негізгі төрөші етіп ақылды алды деуге болады. Оларға классикалық әдіспен төтеп беру біршама қызындық тудырды. Осы себепті, «Әһли сұннет» сенімін қорғау мақсатында жаңа әдіс тауып, иман негіздерін түсіндіруде аят пен хадиске қоса, ақылға да орын беруге қажеттілік туды. Матуриди мен Әшғари мектептері осы негізде қалыптасты. Матуриди ақида саласында аят пен хадиске қоса, дінді түсіндіруде ақылды да, қажетті қағида ретінде пайдаланғанмен, ақылды өз орнымен қолданып, оған шектен тыс басымдық бермеуге тырысқан.

Сондай-ақ, кейінгі кездері «Ханафилер неге Әбу Ханифаның көзқарастарын емес те, матуридилікті ұстанады?» деген сұрақтар да жиңі қойылып жүр.

Әбу Ханифаның дәуірінде ақида өз алдына дербес ғылым саласы ретінде әлі қалыптаспаған болатын. Ол кезде ислам құқығы ақидамен қатар, ахлаққа қатысты мәселелерді қамтитын. Ал дәстүрлі сунниттік ақида ілімін жүйелеп-дамытқан – имам Әшғари мен имам Матуриди.

Негізінен фикір пен ақида екі бөлек пән. Фикір құлшылық туралы қағидаларды қарастыраса, ақида иман негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырады.

Осы түрғыда Әбу Ханифа, көбіне «фикір» ілімімен айналысқан. Ал Әбу Мансур әл-Матуриди, фикір пен ақида саласында ханафилікті ұстана отырып, заманының қажеттілігіне орай, жана тәсілмен ақида саласын көң дамытқан. Міне, сондықтан да ақидада матуридилікті ұстанамыз. Матуридиліктің жолы ханафиліктен бөлек емес, қайта оның жалғасы. Имам Матуриди, Исламды бұра тартпақ болған ағымдардың жансақ пікірлерінің, мұсылмандар арасында таралуын тізгіндеу мақсатында, дәстүрлі сунниттік көзқарастың шенберінен шықпай, қажырлы енбек еткен. Жұздеген шекірт тәрбиеlegен.

Олардың кейбірі Мұхаммед әл-Паздауи, Әбул Муин ән-Нәсафи, Нураддин ас-Сабуни, Молла Әли әл-Қарі сыныды тәспір, әдебиет және тарих саласын жетік менгерген ғалымдардың Матуриди мектебіне сінірген енбегі орасан зор.